

ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

УДК 330.13: 330.36

В. ОНЕГІНА,
професор, доктор економічних наук
(Харків)

УМОВИ ЕКВІВАЛЕНТНОСТІ ОБМІНУ

Розглянуто теоретико-методологічні основи та умови еквівалентності обміну в економіці ринкового типу. Обґрунтовано, що на товарному ринку вони включають споживчу, алокаційну і виробничу умови, а на ринку ресурсів – відтворювальну та алокаційні умови мікро- і макрорівнів.

У товарному господарстві, і відповідно в економіці ринкового типу, обмін благами, ресурсами, інформацією є основною формою взаємозв'язку між відокремленими та незалежними економічними суб'єктами. Саме через обмін економічні суб'єкти одержують товари і послуги, ресурси і доходи. Кількісні співвідношення товарів в обміні в економічній системі ринкового типу відіграють ключову роль у відтворенні всіх економічних процесів, є джерелом змін і важливим фактором, який впливає на траєкторію соціально-економічного розвитку. Від умов обміну безпосередньо залежать можливості товаровиробника відновлювати виробництво, кількісне та якісне задоволення потреб споживачів. Саме в обміні відбуваються визнання результатів виробництва, порівняння з потребами та результатами діяльності інших суб'єктів.

Одними з глибинних причин зростаючої ентропії, волатильності та перманентної кризовості сучасних господарських процесів дедалі більше науковців називають відрив фактичних співвідношень обміну від їх реальних основ і порушення об'єктивності ціноутворення ¹.

Проблема встановлення об'єктивних основ мінових пропорцій та її складова і водночас самостійне та фундаментальне питання визначення вартості товарів розглядалися в працях багатьох відомих учених – від філософів стародавнього світу, класиків економічної науки до сучасних економістів. Образну та влучну оцінку проблемам пропорцій обміну дали О. Антипіна та В. Іноземцев, назвавши їх “основним питанням” політичної економії за аналогією з основним питанням філософії. За їх висловом, “проблеми об'єктивності та стійкості пропорцій обміну виявилися більш важливими для економічної теорії, ніж питання про первинність свідомості або буття для теорії філософії” ². Разом з тим напрями вирішення цієї проблеми залишаються гостро дискусійними і в сучасній економічній науці.

¹ Див.: А р т ь о м о в а Т. І. Методологічна анатомія глобальної фінансово-економічної кризи. “Економічна теорія” № 2, 2011, с. 16–33; Н о с о в а О. Про фундаментальні причини фінансових криз та життєздатність фінансових ринків у сучасній формі. “Економіка України” № 4, 2011, с. 45–55.

² Див.: А н т и п и н а О., И н о з е м ц е в В. Диалектика стоимости в постиндустриальном обществе. Статья первая. Технологические и социопсихологические факторы преодоления стоимости. “Мировая экономика и международные отношения” № 5, 1998, с. 51.

Метою даної статті є узагальнення та формалізація умов еквівалентності обміну товарів і ресурсів в економіці ринкового типу.

Ще у працях філософів стародавнього світу основи співвідношення товарів в обміні розглядалися неоднозначно. За Ксенофонтом, цінність речей залежить від їх корисності³. Аристотель загальною мірою обміну вважав потребу, а обмін справедливим, якщо його співвідношення відображають співвідношення робіт⁴. Арабський мислитель Ібн Хальдун пов'язав пропорції обміну товарів з їх вартістю, в основі якої лежить кількість праці людини⁵. У натуральному господарстві будь-який варіант розв'язання проблеми основи співвідношення обміну в одиничних несистематизованих випадках обміну суттєво не впливав на перебіг господарського процесу. Дослідження пропорцій обміну актуалізуються з поглибленням суспільного поділу праці, збільшенням кількості та частоти обмінних угод, становленням товарного господарства.

Розкриваючи сутність вартості, основи пропорцій обміну товарів і роль грошей у ньому, А. Сміт зазначав: “Лише праця є єдиним і дійсним мірилом, за допомогою якого за всіх часів та у всіх місцях можна було б розцінювати й порівнювати вартість усіх товарів”⁶. Хоча мінову вартість кожного товару частіше оцінюють за кількістю грошей, ніж за кількістю праці чи якогось іншого товару, в цьому, за думкою А. Сміта, виявляється лише різниця між зовнішньою формою вартості та внутрішнім її змістом⁷. Такі висновки дали підстави віднести А. Сміта до основоположників трудової теорії вартості. Разом з тим, ураховуючи, що не тільки праця бере участь у процесі виробництва, він підкреслював: “У цивілізованій країні знайдеться тільки невелика кількість товарів, мінову вартість яких створює сама лише праця, і мінова вартість більшості товарів містить ренту і прибуток”⁸. Таким чином, А. Сміт створив базу для концепції трьох факторів виробництва і, визначаючи вартість через працю не тільки витрачену, але й працю, якою жертвують суб'єкти, обмінюючи її результати на інші товари⁹, одночасно висловив ідеї визначення вартості з боку споживчих переваг. Отже, розуміння А. Смітом основи пропорцій обміну не є однозначним (така неоднозначність була в подальшому прийнята за непослідовність), але в ньому закладено її розкриття і через затрати праці, і через затрати факторів виробництва, і через споживчі оцінки.

Аналіз теоретичних підходів до проблеми ідентифікації основи мінових пропорцій та ціноутворення дозволяє зробити висновок, що і А. Сміт, і Д. Рікардо, і К. Маркс, і А. Маршалл виділяють певний стрижень обмінних співвідношень товарів, навколо якого відбуваються коливання ринкової ціни і який відіграє важливу роль у регулюванні умов відтворення. У концепціях А. Сміта та Д. Рікардо — це дійсна вартість і природна ціна товару. У теорії К. Маркса — це вартість, точніше, її модифікована форма — ціна виробництва. Він зазначає: “Припущення, що товари різних сфер виробництва продаються по їх вартостях, означає, звичайно,

³ Див.: К с е н о ф о н т. Воспоминания о Сократе. (Пер. и коммент. С. И. Соболевского). М., “Наука”, 1993, с. 198–199.

⁴ Див.: А р и с т о т е л ь. Соч. В 4-х т. Т. 4. Никомахова этика. М., “Мысль”, 1984, с. 154.

⁵ Див.: И г н а т е н к о А. А. Ибн Хальдун. М., “Мысль”, 1980, с. 152.

⁶ Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. К., “Port-Royal”, 2001, с. 26.

⁷ Див.: т а м ж е, с. 25.

⁸ Т а м ж е, с. 39.

⁹ Див.: т а м ж е, с. 24.

тільки те, що їх вартість є центром тяжіння, навколо якого обертаються їх ціни”¹⁰ та підкреслює, що “...незалежно від підпорядкування цін та їх руху законів вартості, цілком правильним буде розглядати вартості товарів не тільки теоретично, але й історично як *prius* (попереднє) цін виробництва”¹¹. У А. Маршалла об’єктивною основою співвідношень обміну товарів виступає нормальна ціна.

А. Сміт визначає природну ціну товарів через природні норми доходів власників факторів виробництва та обґрунтовує, що такі норми регулюються загальними умовами життя суспільства¹².

На думку Д. Рікардо, у кінцевому підсумку природна ціна регулюватиметься мінімально необхідними умовами відтворення факторів виробництва, які визначатимуть природний рівень заробітної плати та прибутку¹³.

За К. Марксом, конкуренція капіталів у різних галузях виробництва приводить до формування ціни виробництва, яка зрівнює норми прибутку різних галузей. А при більш високому розвитку капіталістичного способу виробництва відбувається модифікація закону вартості в закон ціни виробництва¹⁴.

У концепції А. Маршалла нормальна ціна визначається нормальними витратами¹⁵. Але оскільки поняття нормальних витрат, як вважає А. Маршалл, не має сенсу в реальних умовах постійних змін, то саме ринку він віддає перевагу у визначенні величини нормальної ціни. Так, нормальну ціну складає очікувана ціна, “яка достатня і тільки достатня, щоб підприємцям було доцільно виробляти певну кількість продукції”¹⁶. Зміни нормальної ціни відбуваються поступово і породжуються збільшенням знань населення, капіталу, змінами умов попиту та пропозиції.

Отже, відповідність ринкових цін природній ціні (нормальній ціні, ціні виробництва) в теоретичних концепціях Д. Рікардо, А. Сміта, А. Маршалла і К. Маркса є умовою еквівалентності обміну.

А. Сміт та Д. Рікардо відхилення ринкової ціни від природної вартості (ціни) (або нееквівалентність обміну) вважають випадковими і тимчасовими. Закон вартості К. Маркса вже є певним запереченням *стійкості* відхилень ринкової ціни від вартості (ціни виробництва), оскільки він, як і будь-який закон, відображає істотні стійкі взаємозв’язки між економічними процесами та явищами. Але для відповідності цін вартості необхідно, як зазначає К. Маркс, щоб: 1) обмін не був випадковим або одиничним; 2) товари вироблялися в кількості, яка відповідає потребі; 3) жодна монополія не давала можливості продавати вище або нижче вартості¹⁷. Таким чином, підкреслимо, що, за К. Марксом, відповідність цін вартості базується на умовах відповідності розміщення ресурсів, обсягів і структури виробництва потребам споживачів та відсутності монополії.

А. Маршалл, навпаки, вважає випадковим досягнення еквівалентності між ринковою та нормальною цінами, що можливо тільки в стані статичності економіч-

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Капітал. Твори, т. 25, ч. I. К., 1965, с. 182.

¹¹ Там же, с. 181.

¹² Див.: Сміт А. Знач. праця, с. 39.

¹³ Див.: Рікардо Д. Соч. В 3-х т. (Пер. под ред. М. Н. Сміт). Т. 1. Начала политической экономии и налогового обложения. М., Госполитиздат, 1955, 360 с.

¹⁴ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Знач. праця, с. 184.

¹⁵ Див.: Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3-х т. Т. 2. М., “Прогресс”, 1993, с. 54.

¹⁶ Див.: там же, с. 60.

¹⁷ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Знач. праця, с. 181.

ної системи. М. Кондратьєв робить висновок про усталеність прагнення системи до стану еквівалентного обміну, а не самого такого стану¹⁸.

Спільною рисою багатьох наукових розробок вітчизняних фахівців у визначенні об'єктивної основи еквівалентності (взаємовигідності) їх обміну став пошук чіткого логічного поєднання споживчих оцінок та суспільно необхідних затрат праці на виробництво товарів.

М. Туган-Барановський доводить теорему про пропорційність граничної корисності господарських благ та їх трудових вартостей¹⁹. У працях А. Гриценка вартість було визначено як “основу для вибору блага, гранична корисність якого є рівною корисності вільного часу, від якого необхідно відмовитися, перетворивши його на суспільно необхідний робочий час, який уречевлений і просторово локалізований у товарах, а потім у своєму русі як особлива форма єдності економічного простору і часу відокремлений від матеріально-речових благ і затрат праці та став у вигляді грошей еквівалентом часу відтворення блага”²⁰.

У центрі теоретичної конструкції Т. Артёмової – категорія цінності, в якій втілюється взаємне переплетіння відносин граничної корисності та вартості, економічної ефективності і соціальної справедливості і, врешті-решт, буття економічного простору-часу²¹. Таким чином, через категорію цінності в концепції Т. Артёмової поєднуються гранична корисність, вартість і ціна товару, визначається потрібна зумовленість цінності. Ми вважаємо, що саме такій підхід дає можливість логічно відтворити “генезис буття економічного простору-часу” і відобразити взаємне переплетіння відносин вартості (буття економічного часу) та граничної корисності (буття економічного простору) у цінності, яка в процесі реалізації угод і відносин обміну набуває форми інституту ціни. Але для аналізу ринкового ціноутворення, перевірки цін на відповідність еквівалентним напрацюванням щодо субстанціональних основ економічної цінності треба продовжити на функціональному рівні. Розрив між сутнісним визначенням економічної цінності та функціональною конкретизацією умов еквівалентності обміну проявляється в розбіжностях прикладних досліджень у використанні як основи критерію умови еквівалентності граничних витрат, ціни виробництва, нормативної собівартості, нормативної ціни тощо.

Неокласичний аналіз ціноутворення ґрунтується на моделях ринкової рівноваги. Теорія рівноваги побудована із значним ступенем абстракції та припущень, що спричинило суттєві критичні зауваження до неї. Так, А. Ноув пише, що “...парадигма економічної рівноваги статична, вона абстрагується від реального часу та нездатна аналізувати процеси”²². Дуже істотні зауваження викликав атомістичний погляд концепції рівноваги на суб'єктів економічної системи, обмеженість рівноважного та маржинального аналізу ринковими умовами представників інституціоналізму²³. Але відомий сучасний американський економіст Г. Менк'ю, оці-

¹⁸ Див.: Кондратьев Н. Д. Основные проблемы экономической статики и динамики. М., “Наука”, 1991, с. 120.

¹⁹ Див.: Туган-Барановский М. И. Политическая экономия: курс популярный. К., “Наукова думка”, 1994, 262 с.

²⁰ Гриценко А. Еволюція вартості. “Економіка України” № 4, 2001, с. 53.

²¹ Див.: Артёмова Т. И. Стоимость и цена: логико-исторический процесс формирования. К., “Основа”, 2006, с. 245.

²² Див.: Ноув А. Какой должна быть экономическая теория переходного периода. “Вопросы экономики” № 11, 1993, с. 16.

²³ Див.: Олейник А. Н. Институциональная экономика. М., “ИНФРА-М”, 2000, с. 7.

нюючи можливості теорії рівноваги, підкреслив, що “останні дослідження показали, що моделі рівноваги мають більш широкий спектр застосування, ніж думали раніше”²⁴. На наш погляд, певний ступінь абстракції моделей рівноваги є вимушеним, і є можливості для подальшого наукового доповнення їх передумов та узагальнень. М. Кондратьєв зазначає: “Попри те, що в конкретній дійсності ми ніколи та ніде не знаходимо врівноваженого народного господарства, те, що ми, безперечно, знаходимо та спостерігаємо в дійсності – це тенденцію системи до рівноваги”²⁵.

Рівність попиту і пропозиції відповідає умові ринкової рівноваги. Моделі рівноваги підприємства конкурентної галузі та ринку продукції конкурентної галузі подано на рисунку 1. Ринок та його суб'єкти прагнуть саме до рівноважного стану, що може бути доведено через нестійкість інших їх становищ. Графічно рівновага, як відомо, досягається у точці перетину кривих попиту (DD') та пропозиції (SS'). Кожна точка кривої попиту відповідає функціональним умовам поведінки споживачів і відображає оцінку рівня граничної корисності кожної додаткової одиниці товару (MU) через готовність споживачів заплатити певну ціну (P), тобто $MU = P$.

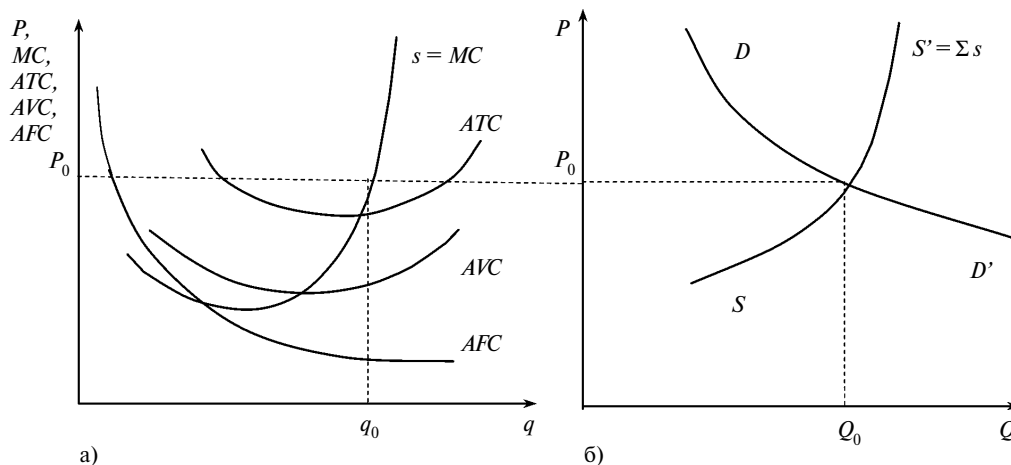

Рис. 1. Рівновага в короткостроковому періоді в умовах досконалої конкуренції: підприємства (а) та ринку продукції галузі (б)

Як доводить мікроекономічний аналіз, крива пропозиції галузі за умов конкуренції складається з точок, що відображають граничні витрати товаровиробників (MC) вище кривої середніх змінних витрат (AVC) за будь-якого обсягу виробництва товару (Q)²⁶. Саме умова рівності граничних витрат (MC) граничному доходу, який дорівнює за умов конкуренції ціні продукції (P), дозволяє максимізувати цільову функцію раціонально діючих товаровиробників, тобто максимізувати їх прибуток. Таким чином, умовою ринкової рівноваги конку-

²⁴ Див.: Мэнкью Г. Освежим наши познания макроэкономики. “Мировая экономика и международные отношения” № 8, 1995, с. 67.

²⁵ Див.: Кондратьев Н. Д. Знач. праця, с. 319.

²⁶ Див.: Долан Э. Дж., Линдсей Д. Е. Микроэкономика. СПб., “Санкт-Петербург оркестр”, 1994, с. 175; Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В 2-х т. Т. 2. М., “Республика”, 1993, с. 77; Нуреев Р. М. Курс микроэкономики. М., “Норма”, 2005, с. 203.

рентної галузі є тотожність граничної корисності товару, ціни та граничних витрат: $MU = P = MC$.

Проте ця рівність, відповідаючи умовам максимізації цільових функцій окремих споживачів та товаровиробників, ще не гарантує, що споживачі оплачують продукцію відповідно до витрат виробництва за найефективнішого способу використання ресурсів, і виробники не мають ані економічного прибутку, ані збитків. Але деякі західні економісти абсолютизують умови короткострокової рівноваги, вважаючи, що ціни на ринку мають відповідати лише оцінкам споживачів граничної корисності товарів та граничним витратам, отже, відображати відповідність обсягу і структури виробництва потребам споживачів, а не умови відтворення. Так, М. Трейсі обмежує функції цін тільки переданням вірних ринкових сигналів і регулюванням розміщення виробничих ресурсів у народному господарстві відповідно до споживчих преференцій. Він підкреслює: “Будь-яка спроба використувати ціни для інших цілей, особливо для підтримки певного рівня доходів товаровиробників, веде до неефективності або деформацій”²⁷.

Ефективність дії ринкового механізму і його центральної ланки – ціноутворення проявляється не тільки в тому, що ринковий механізм через систему цін спрямовує економічну систему до рівноваги, за якої максимізуються сукупні вигоди сторін від обміну, але й у тому, що виробництво забезпечується шляхом ефективного випуску продукції (тобто такого випуску, який задовольняє попит і характеризується найменшими витратами за даних ресурсних і технологічних обмежень).

У довгостроковому періоді товаровиробники мають час, щоб оптимізувати обсяги виробництва і витрати. Довгострокова рівновага конкурентної галузі, як визначено в сучасній мікроекономіці, забезпечується за таких умов: по-перше, рівності цін (P) граничним витратам товаровиробників (MC); по-друге, рівності короткострокових середніх загальних (сукупних) витрат (ATC_{SR}) найменшим можливим довгостроковим середнім витратам (AC_{LR}); по-третє, рівності довго- і короткострокових середніх загальних витрат ціні²⁸:

$$P = MC = ATC_{SR} = AC_{LR}.$$

Саме за умов $P = MC = ATC_{SR} = AC_{LR}$ (або у спрощеному вигляді $P = MC = ATC^*$, де ATC^* – середні загальні витрати (сукупні витрати на виробництво одиниці продукції) за ефективнішого способу використання ресурсів за наявних технологій), що графічно відповідають точці дотику кривої середніх загальних витрат і лінії ціни (ця точка також є точкою перетину кривих граничних і середніх витрат), у виробників галузі немає внутрішніх стимулів до зміни обсягів виробництва, розмірів фірм, а також мотивів входу й виходу з галузі. Схематично умови довгострокової рівноваги підприємства конкурентної галузі подано на рисунку 2. Зазначимо, що в загальні (сукупні) витрати товаровиробників включаються всі економічні витрати, до складу яких входить і нормальний прибуток²⁹.

²⁷ Див.: Трейсі М. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран: введение в теорию, практику и политику. СПб., “Экономическая школа”, 1995, с. 165.

²⁸ Див.: Долан Э. Дж., Линдсей Д. Е. Знач. праця, с. 178; Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Знач. праця, с. 85; Нуреев Р. М. Знач. праця, с. 206.

²⁹ Див.: Економічна теорія: Політекономія. Підручник. (За ред. В. Д. Базилевича). К., “Знання-Прес”, 2008, с. 300; Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Знач. праця, с. 46.

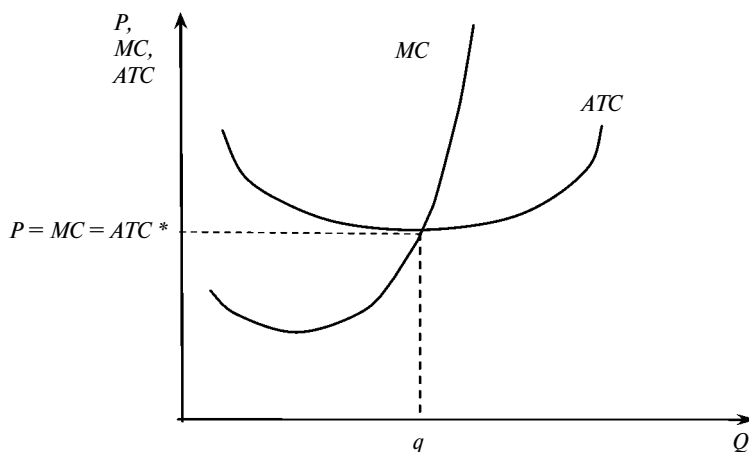

Рис. 2. Довгострокова рівновага підприємства в умовах досконалої конкуренції

З урахуванням споживчого вибору умовами довгострокової рівноваги на ринку продукції конкурентної галузі є:

$$MU = P = MC = ATC^*.$$

Ця складна рівність свідчить, що, по-перше, рівноважна ціна товару дорівнює його граничній корисності ($MU = P$), отже, в ціні дістають відображення потреби, смаки, преференції споживачів, ступінь рідкості товару і бюджетні можливості споживачів. Таким чином, рівність $MU = P$ можна назвати *споживчою умовою еквівалентності обміну*.

По-друге, ціна дорівнює граничним витратам економічних ресурсів з виробництва цього товару ($P = MC$). Перевищення ціни над граничними витратами ($P > MC$) означатиме, що суспільство оцінює корисність останньої одиниці продукції, виробленої в галузі, вище, ніж витрати з виробництва цієї продукції, отже, до галузі треба залучити додаткові ресурси та збільшити обсяги виробництва. Перевищення рівня граничних витрат над ціною виробленої продукції ($P < MC$) є ознакою надлишку ресурсів у цьому виробництві. Тобто рівність $P = MC$ є відображенням відповідності обсягів і структури виробництва споживчим потребам. Спрямовуючи систему до умов $P = MC$, ринковий механізм дозволяє забезпечити в економічній системі ефективне розміщення ресурсів. Рівність ціни граничним витратам можемо вважати *алокативною умовою еквівалентності обміну*, тобто такою, в якій втілюється відповідність розміщення (алокатії) ресурсів потребам економічної системи.

По-третє, довгострокова рівновага передбачає встановлення ціни на рівні мінімальних середніх витрат ($P = ATC^*$), до чого стимулює механізм конкуренції. Як відзначала Дж. Робінсон, “середні витрати будь-якої фірми (з урахуванням ренти) опиняться найменшими в стані рівноваги та будь-яка фірма матиме оптимальні розміри”³⁰. За умов $P = ATC^*$ ціни встановлюються на рівні середніх витрат за самого ефективного способу використання факторів виробництва і забезпечують відшкодування витрат на залучення у виробництво ресурсів. Рівність ціни

³⁰ Див.: Р о б и н с о н Дж. Экономическая теория несовершенной конкуренции. М., “Прогресс”, 1986, с. 185.

середнім мінімальним (або ефективним) витратам економічної системи на виробництво товару виступає *виробничою умовою еквівалентності обміну*.

У радянській економіці орієнтація в ціноутворенні лише на виробничу умову еквівалентності, без урахування алокативної та споживчої умов, на наш погляд, зумовила, серед інших причин, витратний характер економіки, існування виробництв, продукція яких не користувалася попитом, невідповідність структури пропозиції споживчим потребам.

Унікальність ринкового механізму як об'єктивного засобу вільного від суб'єктивного свавілля оптимального поєднання цільових функцій виробників та споживачів полягає в тому, що ринкова рівновага досягається без суб'єктивного цільового спрямування змін, за точним визначенням Т. Унковської, через “взаємодію та збалансування протилежних внутрішньо спрямованих економічних сил”³¹. К. Ерроу зазначав, що “з точки зору ефективності цінова (ринкова) система дозволяє забезпечити набагато більший вигреш, ніж переважна частина альтернативних систем розподілу”. Разом з Ж. Дебре вони довели першу теорему економічної теорії добробуту, яка свідчить, що “будь-яка конкурентна рівновага є ефективною за Парето”³². Таким чином, повністю всі умови еквівалентності обміну в економічній системі є відображенням такого її стану, в якому обсяг і структура виробництва товарів задовольняють попит, а виробництво забезпечується з найменшими витратами за даних ресурсних і технологічних обмежень. Такі розміщення і використання ресурсів економічної системи відповідають критерію ефективності за Парето.

Отже, можемо уточнити та формалізувати умови еквівалентності обміну товарів. Ці умови є складними, оскільки передбачають рівність споживчих оцінок граничної корисності товару, ціни, граничних витрат його виробництва мінімальним середнім витратам і, таким чином, включають споживчу ($P = MU$), алокативну ($P = MC$) та виробничу ($P = ATC^*$) умови. При цьому за раціональної поведінки суб'єктів ринку та відсутності штучної фіксації цін споживча умова забезпечується на ринку вже в моментальному періоді, алокативна може бути досягнута в короткостроковому періоді, а виробнича потребує часу для пристосування розміщення ресурсів.

Якщо припустити негнучкість цін на фактори виробництва відповідно до збільшення (зменшення) попиту на них, то величина ефективних витрат утворюватиметься, з одного боку, ресурсними й технологічними можливостями економічної системи, з іншого – системними умовами відтворення ресурсів. Фактично вона є тим стрижнем, навколо якого здійснюються ринкові коливання цін. Але разом з тим встановлення цін на рівні ефективних витрат виробництва без співвідношення з граничною корисністю його результату і за обсягів, коли не забезпечується рівність граничних витрат ціні ($MC = P$), не є достатньою умовою розв'язання суперечностей між виробництвом та споживанням. Тільки в єдності умови еквівалентності обміну є відображенням ефективності розміщення, використання та відтворення економічних ресурсів. Через динамічну дихотомію алокативної та виробничої умов еквівалентності обміну відбуваються перерозподіл

³¹ Див.: У н к о в с к а я Т. Е. Концепция равновесия экономической системы: методологические парадоксы. “Экономическая теория” № 1, 2005, с. 83.

³² Див.: А г р о w К., Д е б р е u Г. Existence of Equilibrium for a Competitive Economy. “Econometrica”, Vol. 22, № 3, 1954, p. 265–290.

ресурсів між галузями і фірмами, пристосування структури та обсягів виробництва до потреб економічної системи, в якій формою взаємозв'язку між виробництвом і споживанням є обмін, має місце обмеженість ресурсів і повинні бути забезпечені їх ефективне використання та відтворення.

Запропоноване уточнення умов еквівалентності обміну як сукупності споживчої, алокативної та виробничої умов, певна формалізація відображення в товарі “перетинання минулого і теперішнього” (витрат виробництва та корисності), “буття економічного простору і часу” (граничних та ефективних витрат) дають можливість уникнути виробничого детермінізму і поєднати концепції граничної корисності, граничних витрат і ціни виробництва у вивченні процесів ринкового ціноутворення. Також урахування всіх умов еквівалентності обміну є важливим для розуміння особливостей забезпечення еквівалентності обміну як мети державного регулювання. Зокрема, сукупність цих умов визначає в державному регулюванні цін (яке має застосовуватися лише при обмеженнях або “провалах” ринкового механізму) вибір з них пріоритетної і потребує ґрунтовного аналізу потреб, ресурсних і технологічних обмежень та можливостей економічної системи, ступеня її відкритості.

Ринковий механізм в ідеальному випадку дозволяє економічній системі оперативно адаптуватися до змін, відновлювати ефективність розміщення та використання ресурсів. Але, як зазначив К. Ерроу, “повний набір умов конкурентної рівноваги ніколи, звичайно, в реальному житті не виконується”³³, і “хоча у ціновій системі багато переваг, можливості її не безмежні. Є випадки, коли вона просто не працює, і якою б ефективною вона не була в певних сферах, вона не може бути єдиним арбітром усього суспільного життя”³⁴.

Як свідчить аналіз функціонування ринкового механізму, нееквівалентність обміну є неоднорідною за походженням.

По-перше, вона може стати наслідком неповного набору умов для ефективного функціонування ринків. Ці умови були закладені як явні або неявні вихідні гіпотези першої теореми добробуту. До їх складу входять: свобода економічної діяльності суб'єктів, в основі якої лежать повна специфікація та захист прав приватної власності; вільне ціноутворення, параметрична роль цін і їх тотожність для всіх індивідуумів; раціональність поведінки суб'єктів, усвідомлення цільових функцій і підпорядкованість їм дій; знання про всі можливі засоби реалізації своїх цільових функцій; доступність і повнота інформації про стан економічної системи, поточні й майбутні ціни. До того ж, обмін товарів має бути об'єктом повних контрактів, в яких передбачено всі втрати і вигоди сторін від обміну, а трансакційні витрати мають дорівнювати нулю або не впливати на базові співвідношення обміну. Конкуренція, можливості вільного входу і виходу з галузі також є необхідними для ефективного функціонування цінового механізму в ринковій економіці. Однією з гіпотез, на яку спирається перша теорема добробуту, є безумовне існування ринків як усіх товарів, так і факторів виробництва.

³³ Див.: Эрроу К. Возможности и пределы рынка как механизма распределения ресурсов. Т. 1, вып. 2. THESIS, 1993, с. 59.

³⁴ Див.: там же, с. 55.

По-друге, нееквівалентність обміну породжується особливостями окремих товарів і послуг, відтворення яких супроводжується зовнішніми ефектами. Так, за негативних зовнішніх ефектів умови трансакцій характеризуватимуться перевищенням цін та ефективного рівня витрат над граничними витратами виробників ($P > MC$), за позитивних – навпаки, граничні витрати виробників будуть більшими за ефективні витрати і ціни ($P < MC$).

По-третє, причиною нееквівалентності можуть бути особливості адаптації економічної системи до змін, зокрема, обмеження з реалокції, хибні цінові сигнали короткострокової рівноваги. Навіть якщо стан конкурентної рівноваги є ефективним за Парето, немає ніяких гарантій, що така рівновага забезпечить соціально справедливий розподіл ресурсів і доходів.

Повна еквівалентність обміну на ринку ресурсів також включає декілька умов. Умовою максимізації прибутку фірми щодо придбання ресурсів, як доведено в мікроекономіці, є рівність граничного продукту фактора виробництва у грошовій формі (MRP_F) граничним витратам на придбання останнього³⁵. Ця умова дозволяє забезпечити ефективне використання ресурсу, поєднуючи максимізацію цільових функцій підприємств, що наймають ресурси, і власників ресурсів. Підприємству доцільно придбавати додаткові одиниці ресурсу, доки граничний продукт фактора не зрівняється з граничними витратами на його придбання. За умов конкуренції, коли підприємство приймає ціну ринку, граничний продукт фактора виробництва у грошовій формі (або його ціна) дорівнює величині граничного продукту цього фактора в натуральному вимірі, помноженій на ціну одиниці товару:

$$MP_F \cdot P = MRP_F = MRC_F = P_F,$$

де MRP_F – граничний продукт фактора виробництва; MP_F – граничний продукт фактора виробництва; P – ціна товару або послуги; MRC_F – граничні факторні витрати; P_F – ціна фактора виробництва.

Отже, ціна придбання фактора виробництва або дохід власника фактора визначатиметься вартістю граничного продукту фактора виробництва, яка безпосередньо залежить від цін на товари та послуги й продуктивності останнього. Відповідно, зміни цін на товари та послуги, продуктивності фактора позначатимуться на граничній факторній дохідності, попиті на ресурс та його ціні. Крива попиту на ресурс фактично є кривою його граничного продукту в грошовому вираженні.

Таким чином, одна з умов еквівалентності обміну на ресурсному ринку передбачає рівність ціни фактора виробництва (доходу власника фактора виробництва) вартості граничного продукту цього фактора ($P_F = MRP_F$). Виконання даної умови залежить і від відповідності розміщення ресурсів потребам економічної системи, стану розподілу доходів на рівні підприємства і стану еквівалентності на товарному ринку.

За умови вільного руху ресурсів у довгостроковому періоді ціни однакових факторів виробництва за схожих умов їх застосування мають вирівнюватися і

³⁵ Див.: Долан Э. Дж., Линдсей Д. Е. Знач. праця, с. 242; Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Знач. праця, с. 144; Нуреев Р. М. Знач. праця, с. 282.

відповідати нормальним (необхідним для даних соціально-економічних реалій) умовам відтворення ресурсів. Так, більш високі доходи, які одержують власники ресурсів у певному виробництві, за відсутності обмежень з реалокатії ресурсів стимулюватимуть їх приплив у це виробництво, що справлятиме знижуючий тиск на рівень доходів. Навпаки, власники ресурсів, одержуючи нижчі доходи в цьому виробництві порівняно з іншими, вилучатимуть ресурси з нього і направлятимуть їх в інші сфери.

Нижчі ціни на ресурси порівняно з витратами, необхідними для відтворення ресурсів, призводитимуть до скорочення пропозиції останніх та підвищення цін на них. Більш високі ціни на ресурси зумовлять зростання їх пропозиції, а в подальшому – зниження доходів власників. Тотожність доходів власників факторів виробництва і вартості витрат, необхідних для їх відтворення, є необхідною умовою збереження ресурсного потенціалу економічної системи.

Таким чином, умовами еквівалентності на ринках ресурсів є:

– *рівність ціни граничного продукту фактора ціні фактора виробництва*, що свідчить про відповідність між внеском фактора виробництва у створену вартість і доходом його власника і одночасно відображає відповідність розміщення ресурсів потребам економічної системи, тобто є **алокативною умовою** еквівалентності оплати фактора на рівні виробничої ланки економіки (мікрорівні);

– *рівність ціни фактора виробництва величині коштів*, які забезпечують нормальні умови його відтворення, тобто є **відтворювальною умовою** еквівалентності.

Якщо алокативною умовою еквівалентності мікрорівня виступає рівність вартості граничного продукту фактора виробництва його ціні, то на рівні всієї економіки, за відсутності обмежень з реалокатії, ця умова трансформується у *рівність факторних доходів при будь-якому застосуванні в економічній системі однакових за властивостями факторів виробництва* – **алокативна умова макрорівня**.

Через те що гранична факторна дохідність безпосередньо залежить від цін на продукцію, у виробництві якої були зайняті фактори, порушення еквівалентності на товарних ринках призводитимуть і до порушення еквівалентності на ринках ресурсів. Поряд з цим нееквівалентність на ринках ресурсів може бути зумовлена станом системи контрактів, обмеженнями з реалокатії ресурсів, монополією та ін. Так, А. Пігу виділяв дві форми прояву встановлення заробітної плати на “несправедливому рівні”: “Нерівність граничних чистих продуктів праці, що створюються в різних місцях, і експлуатація робітників у тому сенсі, що їм платять менше вартості виробленого ними граничного чистого продукту”³⁶. Він вважав, що існування такої “несправедливості” в економіці зумовлюється значними витратами переміщення робочої сили, обмеженістю інформації щодо альтернатив зайнятості, коливаннями дійсної оплати праці в умовах монополії або її елемента. Отже, повна еквівалентність обміну *на ринку товарів* забезпечується за досягнення декількох умов: споживчої умови ($MU = P$), яка відображає відповідність ціни споживчим оцінкам граничної корисності товару; алокативної умови ($P = MC$), яка є відбиттям відповідності розміщення (алокатії) ресурсів потребам системи і виробничої умови ($P = ATC^*$), в якій реалі-

³⁶ Див.: П и г у А. Экономическая теория благосостояния. В 2-х т. Т. 2. М., “Прогресс”, 1985, с. 172.

зується відповідність цін рівню витрат виробництва за ефективнішого способу використання ресурсів за певних технологічних обмежень.

Умовами повної еквівалентності обміну *на ринках ресурсів* є: алокативна умова мікрорівня; відтворювальна умова і алокативна умова макрорівня.

Реалізація єдності умов еквівалентності обміну виражає ефективність розміщення, використання і відтворення ресурсів економічної системи, а динамічні варіації їх окремих проявів покликані бути стимулом для необхідної адаптації економічної системи до змін. Наявність стійкої нееквівалентності обміну веде до деформацій у структурі суспільного виробництва, зумовлює невідповідність умов відтворення та стану розміщення ресурсів потребам економічної системи, призводить до руйнування її ресурсного потенціалу, відхилення від оптимальної траєкторії соціально-економічного розвитку, формує джерела криз та деструктивних змін. Такі тенденції зумовлюють об'єктивну необхідність активізувати суспільні інститути і забезпечити потрібні умови для ефективної дії ринкового механізму, а також ліквідувати наслідки його обмежень і "провалів". Пасивність суспільних інститутів у сприянні еквівалентності обміну товарів та ресурсів унеможливорює гарантування економічної безпеки і може призвести до незворотних втрат ресурсного потенціалу економіки для майбутніх поколінь.

Стаття надійшла до редакції 14 грудня 2011 р.
